

ANDRZEJ J. NORAS
ORCID: 0000-0002-4150-2766
Uniwersytet Śląski

Filozofia Hermanna Cohena. Próba systematyki

The Philosophy of Hermann Cohen: An Attempt to Systematize

Abstract: The article addresses the problem of evolution of Hermann Cohen's thinking. In the first part, the evolution is shown in the historical-problematic context and the main idea is to show the basic concepts organizing the author's most important books. Part two is an attempt to capture the motives of his understanding of philosophy and the central concept is the logic of validity (*Geltungslogik*). As a result it is shown that throughout his whole life Cohen struggled with the problem of such an understanding of philosophy.

Keywords: Hermann Cohen, logic of validity, *Geltungslogik*, origin, *Ursprung*, science, Kant

Moje rozważania chcę podzielić na dwie części, aczkolwiek od razu trzeba zaznaczyć, że nie są one symetryczne. Pierwsza ukazuje Cohena w kontekście historyczno-problemowym, druga stanowi próbę uchwycenia motywów jego rozumienia filozofii. Postać Hermanna Cohena jest oczywiście ważna ze względu na rozwój marburskiej szkoły neokantyzmu, ale nie wolno zapominać o jego trosce o los polskich Żydów. Szczególnie interesujący zaś może być los neokantyzmu i Cohena w Rosji¹.

---

¹ Zob. V. Belov, *Hermann Cohen in the History of Russian Neo-Kantianism*, „Russian Studies in Philosophy” 54 (2016), nr 5, s. 395–407.

I

Dnia 4 lipca 1912 roku twórca szkoły marburskiej świętował siedemdziesiąte urodziny i z tej okazji opublikowano dwie księgi jubileuszowe. Miesiąc wcześniej, 5 czerwca tego roku, Cohen złożył prośbę o emeryturę, która została błyskawicznie rozpatrzona i już 11 czerwca otrzymał odpowiedź, że z dniem 1 października jest emerytowany. Cohen nie przestaje pracować naukowo, ale wyprowadza się z Marburga do Berlina i wiąże z Instytutem Nauki Żydowskiej, który działał w latach 1872–1942. W latach 1883–1922 oraz 1933–1942 nosił nazwę *Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums*, w pozostałym zaś czasie *Hochschule für die Wissenschaft des Judentums*. Praca w *Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums* postrzegana była przez Cohena jako obowiązek wynikający z jego judaizmu, który był osobliwy. Toni Cassirer (właściwie Antonelle Toni Bondy), żona jednego z najwybitniejszych, jeśli nie najwybitniejszego ucznia Cohena, Ernsta Cassirera w swych wspomnieniach podkreśla, że „Cohen był bardzo zdeklarowanym Żydem”². Natomiast w innym miejscu dodaje: „Dla mnie było czymś całkowicie nowym, że uczonego formatu Cohena — neokantysta Cohen, żarliwy niemiecki patriota Cohen — był całkowicie przywiązany do tradycji żydowskiej i całkowicie identyfikował się z cierpieniem ludu żydowskiego — wszędzie tam, gdzie się pojawiało”³. Jednym z dowodów owej identyfikacji jest opublikowany w roku 1916 artykuł *Der polnische Jude*⁴, stanowiący pokłosie podróży do Rosji, jaką Cohen odbył w roku 1914. Nie jest to oczywiście dowód jedyny, ponieważ tekstów poświęconych zagadnieniu judaizmu znajduje się w twórczości Cohena tak dużo, że w roku 1924 zostały opublikowane przez Bruno Straussa (1889–1969), pedagoga i historyka filozofii, syna Abrahama Straussa, nauczyciela w szkole żydowskiej w Marburgu i przyjaciela Hermanna Cohena. Wprowadzenie do trzytomowego zbioru napisał Franz Rosenzweig (1886–1929)⁵, który był pod wpływem Hansa Ehrenberga (1883–1958), promował się zaś w roku 1912 we Freiburgu pod kierunkiem Friedricha Meinecke (1862–1954). Od roku 1913 był Rosenzweig słuchaczem Cohena w *Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums* w Berlinie

Kiedy więc w roku 1912 Cohen przechodzi na emeryturę, wówczas ukazują się dwie dedykowane mu księgi jubileuszowe. Pierwsza jest dziełem jego marburskich przyjaciół i uczniów i zatytułowana jest *Philosophische Abhandlungen*⁶, natomiast

² T. Cassirer, *Mein Leben mit Ernst Cassirer*, Hildesheim 1981, s. 40 [cytaty, o ile nie zaznaczono inaczej, w tłumaczeniu autora].

³ *Ibidem*, s. 94. Szerzej na ten temat zob. A.J. Noras, *Filozof czystego poznania. Rzecz o Hermannie Cohenie*, Katowice 2018, s. 199–201.

⁴ H. Cohen, *Der polnische Jude*, „Der Jude. Eine Monatsschrift” 1 (1916/17), H. 3, s. 149–156; przedruk [w:] H. Cohen, *Jüdische Schriften*, Bd. 2: *Zur jüdischen Zeitgeschichte*. Mit der Einleitung von F. Rosenzweig, B. Strauß (hrsg.), Berlin 1924, s. 162–171; przedruk [w:] H. Cohen, *Werke*, Bd. 17: *Kleinere Schriften VI 1916–1918*, bearbeitet und eingeleitet von H. Wiedebach, Hildesheim-Zürich-New York 2002, s. 187–202.

⁵ F. Rosenzweig, *Einleitung*, [w:] H. Cohen, *Jüdische Schriften*, Bd. 1: *Ethische und religiöse Grundfragen*, mit der Einleitung von F. Rosenzweig, B. Strauß (hrsg.), Berlin 1924, s. XIII–LXIV.

⁶ *Philosophische Abhandlungen. Hermann Cohen zum 70sten Geburtstag (4. Juli 1912) dargebracht*, Berlin 1912.

druga nosi tytuł *Judaica*⁷ i jest wydana przez współwyznawców twórcy szkoły marburskiej. Pierwsza księga zawiera dwadzieścia tekstów filozoficznych, których autorzy są dziś powszechnie znanymi i uznanymi autorytetami w dziedzinie filozofii. Znajdują się tam rozprawy takich ludzi, jak Nicolai Hartmann, Władysław Tatarkiewicz, Ernst Cassirer, Paul Natorp, Heinz Heimsoeth, Albert Görland i inni. Księga druga przynosi dedykację, która mówi: „Hermannowi Cohenowi, najbardziej rozentuzjzmowanemu głosicielowi nauki proroków, naukowemu orędownikowi wiecznych prawd judaizmu, przekazujemy ten zbiór tekstów z obszaru nauki judaizmu jako znak wdzięczności i czci”⁸. Dedykację podpisali trzej myśliciele. Pierwszym jest urodzony w Ostrzeszowie Ismar Elbogen (1874–1943), rabin i historyk związany z Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums, którego był wykładowcą i rektorem. Drugim, Benzion Kellermann (1869–1923), rabin i filozof, którego rola jest wyjątkowa, ponieważ jest autorem dwóch tekstów, spośród których tekst filozoficzny zawarty jest w księdze „marburskiej”⁹, natomiast w księdze „berlińskiej” umieścił tekst z zakresu filozofii religii¹⁰. Jest to zresztą najbardziej filozoficzny spośród czterdziestu trzech zawartych w księdze artykułów. Trzecim myślicielem, który podpisany jest pod dedykacją, jest urodzony w Śremie orientalista Eugen Mittwoch (1876–1942), uchodzący za twórcę nowoczesnych studiów nad islamem, przez długie lata związany z Uniwersytetem Berlińskim.

Próba odpowiedzi na pytanie dlaczego siedemdziesiąte urodziny Hermanna Cohena skutkują opublikowaniem dwóch obszernych ksiąg jubileuszowych — spośród których pierwsza liczy 359, natomiast druga 721 stron — jest banalnie prosta. Tyle tylko że równocześnie obnaża nieznaną doktrynę Cohena, którą najkrócej można scharakteryzować w następujący sposób: Cohen jest filozofem niemieckim, myślicielem żydowskim. Te dwa wątki wyraźnie się przeplatają w filozofii twórcy szkoły marburskiej, a najbardziej wyraźnym tego przykładem jest pojęcie źródła (*Ursprung*). Trzeba jednak wziąć pod uwagę również to, że filozofia Hermanna Cohena stanowi nieustanne zmaganie się z pojęciem doświadczenia, jak informuje o tym tytuł jego pierwszej książki. Pierwszej, ale zarazem ostatniej, ponieważ — jak wiadomo — dzieło *Kants Theorie der Erfahrung* publikuje w roku 1871, 1885 ale również w roku 1918 — roku swojej śmierci. Wiadomo również, że książka w wydaniu drugim z roku 1885 liczy stron 616 wobec 271, które miało wydanie pierwsze. Ewolucyjny charakter myślenia Cohena uwydatnia się wyraźnie wówczas, kiedy uświadomić sobie, że między pierwszym a drugim wydaniem książki twórca szkoły marburskiej wydał kilka znaczących dzieł, spośród których na szczególną uwagę zasługują trzy pozycje. Pierwszą jest książka poświęcona ugruntowaniu etyki, drugą tekst poświęcony Platonowi, trzecią wreszcie — dzieło czyniące przedmiotem rozważań problem pryncypium teo, co nieskończenie małe.

⁷ *Judaica. Festschrift zu Hermann Cohens siebzigstem Geburtstage*, I. Elbogen, B. Kellermann, E. Mittwoch (hrsg.), Berlin 1912.

⁸ *Ibidem*, s. V.

⁹ B. Kellermann, *Das Nusproblem*, [w:] *Philosophische Abhandlungen*, s. 152–169.

¹⁰ B. Kellermann, *Die philosophische Begründung des Judentums*, [w:] *Judaica*, s. 75–102.

*Kants Begründung der Ethik*¹¹ to książka podejmująca kilka ważnych kwestii. Pierwszą z nich jest zdystansowanie się wobec historycznie ujętego Kanta, co Egger Winter kwituje w taki sposób:

W „Kants Theorie der Erfahrung” Cohen rozpoczął od tego, aby historycznego, udokumentowanego Kanta obronić przed jego „oponentami”, w „systematycznym opowiedzeniu się” winny zostać rozjaśnione „związki zamkniętych myśli”. W „Kants Begründung der Ethik” Cohen staje się samodzielny wobec tekstu — „niewzruszony wobec podejrzenia, że w niepowołany sposób nazwisko Kanta przypisuję moim pracom” — podejmuje się, „zgodnie z metodą krytyczną i w nawiązaniu do słów Kanta, samodzielnego opracowania problemów filozoficznych”¹².

W ten sposób Cohen staje się neokantystą, którego nie można już klasyfikować jako przedstawiciela filologii kantowskiej, ale należy w nim widzieć reprezentanta właściwego neokantyzmu. Co ciekawe, dzieje się to w roku 1877, a więc sześć, a właściwie siedem lat przed opublikowaniem przez Wilhelma Windelbanda *Präludien. Prædmona* do nich datowana wprawdzie na październik 1883, ale książka ukazała się już w roku 1884. Dzieło zawiera słynny passus, który zna każdy badacz neokantyzmu, a który brzmi:

My wszyscy, którzy filozofujemy w dziewiętnastym wieku, jesteśmy uczniami Kanta. Ale nasz dzisiejszy „powrót” do niego nie powinien być tylko odnowieniem historycznie uwarunkowanej postaci, w jakiej przedstawił on ideę filozofii krytycznej. Im mocniej ujmuje się antagonizm, jaki ujawnia się między różnymi motywami jego myślenia, tym bardziej znajduje się tam środki do opracowania problemów, które stworzył on swoimi rozwiązaniami problemów. Zrozumieć Kanta — oznacza wykroczyć poza niego¹³.

Drugim niezwykle ważnym elementem *Kants Begründung der Ethik* jest problem nauki, który Cohen wiąże z filozofią krytyczną Immanuela Kanta. Ta kwestia stanie się później przedmiotem szczególnej krytyki, jakiej filozofia Cohena doznaje ze strony dwóch myślicieli wywodzących się ze szkoły badeńskiej, a mianowicie Martina Heideggera i Juliusa Ebbinghaus¹⁴. Podkreśla to włoski myśliciel, Andrea Poma, który pisze:

Przypadek Cohena ma znaczenie szczególne. Jego reputacja jako filozofa został poważnie naruszona przez osądy tych, którzy jak Martin Heidegger i Julius Ebbinghaus oskarżyli go o ograniczenie filozofii do nauki i włączali w szereg pozytywizmu, i przez takich, którzy jak Georg Lukács odrzucili go jako przedstawiciela przestarzałej filozofii burżuazyjnej¹⁵.

Cohen filozofię rozumie w duchu Kantowskiego transcendentalizmu, a to znaczy, że na element istotny dla jego rozumienia zwracał już uwagę Kuno Fischer, który pisze:

Dogmatyczny filozof jest okiem, którego obiektami są rzeczy; krytyczny jest optykiem, którego przedmiotem jest oko, obrazy rzeczy w oku, jednym słowem jest samym w i d z e n i e m. A dlaczego

¹¹ H. Cohen, *Kants Begründung der Ethik*, Berlin 1877.

¹² E. Winter, *Ethik und Rechtswissenschaft. Eine historisch-systematische Untersuchung zur Ethik-Konzeption des Marburger Neokantianismus im Werke Hermann Cohens*, Berlin 1980, s. 119.

¹³ W. Windelband, *Vorwort*, [w:] W. Windelband, *Präludien. Aufsätze und Reden zur Einleitung in die Philosophie*, Freiburg i.B.-Tübingen 1884, s. VI.

¹⁴ Zob. J. Ebbinghaus, *Kant a wiek dwudziesty*, tłum. A.J. Noras, „Folia Philosophica” 31, 2013, s. 27–48.

¹⁵ A. Poma, *The Critical Philosophy of Hermann Cohen*, trans. by J. Denton, New York 1997, s. IX.

nie można powiedzieć: zwykle oko widzi dogmatycznie, optyk widzi krytycznie, ponieważ zna urządzenie oka, prawa refleksji, różnicę między obrazem a iluzją? Tak jak optyk zachowuje się wobec widzenia, akustyk wobec słyszenia, tak zachowuje się krytyczna filozofia wobec filozofii dogmatycznej, albo filozofia w ogóle wobec poznania¹⁶.

Sam Cohen stwierdza: „Nie gwiazdy na niebie są przedmiotami, które tamta metoda uczy rozważać, lecz rachunki astronomiczne, owe fakty naukowej rzeczywistości są niejako rzeczywistością, którą należy wyjaśnić, na którą jest skierowane spojrzenie transcendentalne”¹⁷. W roku 1883, w rozprawie poświęconej pryncypium tego, co nieskończenie małe, próbując odpowiedzieć na pytanie o właściwość idealizmu, który wymaga ugruntowania rzeczywistości, Cohen odpowiada:

Pierwszy moment [idealizmu — A.J.N.] mianowicie — wywód rzeczy z praw myślącej świadomości stanowi kategorię (*genus*) idealizmu. Uwzględnienie świadomości zmysłowej nie określa wystarczająco odróżnienia idealizmu krytycznego od dogmatycznego: *differentia specifica* leży dopiero i wyłącznie we wskazaniu na naukę, w której jedynie dane są rzeczy i istnieją spornie dla filozoficznych pytań: nie gwiazdy na niebie są dane, lecz w nauce astronomii określamy jako dane te przedmioty, które — jeśli pomyślane poważnie — odróżniamy od wytworów i opracowań myślenia jako ugruntowane w zmysłowości¹⁸.

Twórca szkoły marburskiej za punkt wyjścia swoich rozważań przyjmuje przekonanie, że metoda transcendentalna stanowi klucz zarówno do zrozumienia filozofii krytycznej, jak i jej ugruntowania. „Jako naukowa prawda o takim samym znaczeniu, jak prawda logicznych zasad — których sformułowanie pozostaje otwarte dla nauki logiki formalnej — ma dla mnie ważność twierdzenie metody transcendentalnej”¹⁹. Zasadnicza różnica polega na tym, że transcendentalizm identyfikuje Cohen z metodą transcendentalną, a metoda koncentruje się na naukowym charakterze filozofii. I właśnie metoda nie jest bez znaczenia w rozumieniu nauki, skoro nieco wcześniej Cohen zauważa: „Nauka jest ideałem systemu na podstawie ciągłej metodycznej pracy”²⁰.

Rok później, a mianowicie w roku 1878, Cohen publikuje tekst zatytułowany *Platons Ideenlehre und die Mathematik*²¹. To kolejny programowy tekst twórcy szkoły marburskiej, który filozofię postrzega przez pryzmat dwóch tematów umieszczonych w tytule artykułu: Platona i matematyki. Cohen, nawiązując do Platona, odwołuje się do pojęcia *hypothesis*, kiedy pisze: „Sama idea zostaje

---

¹⁶ K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 3: *Entstehung und Begründung der kritischen Philosophie. Die Kritik der reinen Vernunft*, Mannheim 1860, s. 16. Por. K. Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*. Bd. 3: *Kant's Vernunftkritik und deren Entstehung*, 2. rev. Aufl., Heidelberg 1969, s. 19.

¹⁷ H. Cohen, *Kants Begründung der Ethik*, s. 20.

¹⁸ H. Cohen, *Das Princip der Infinitesimal-Methode und seine Geschichte. Ein Kapitel zur Grundlegung der Erkenntniskritik*, Berlin 1883, s. 127 (§ 88). Por. H. Cohen, *Kants Begründung der Ethik*, s. 20.

¹⁹ „Als wissenschaftliche Wahrheit von der gleichen Bedeutung, wie einer der logischen Grundsätze — deren Formulierung der Wissenschaft der formalen Logik offen bleibt — gilt mir der Satz der transzendenten Methode”. H. Cohen, *Kants Begründung der Ethik*, s. IV.

²⁰ *Ibidem*, s. III.

²¹ H. Cohen, *Platons Ideenlehre und die Mathematik*, Marburg 1878. Tłumaczenie polskie: H. Cohen, *Teoria idei Platona a matematyka*, tłum. A.J. Noras, „Idea — Studia nad Strukturą i Rozwojem Pojęć Filozoficznych” 26 (2014), s. 417–443.

pomyślana jako hypothesis”²². Cohen jest przekonany, że postępuje wzorem Platona, kiedy myślenia wiąże z pojęciem *hypothesis*, i pisze: „Jak wiadomo, Platon jako charakterystyczne dla myślenia matematycznego określa wychodzenie od hypothesis”²³. Zasługa Platona jest tym większa, że w jego koncepcji matematyka zyskuje na znaczeniu. Wprawdzie Cohen przywołuje tu tezę, którą później powtórzy wypromowany przezeń doktor [Carl Heinrich] Martin Altenburg (1879–?), że wprawdzie to Platon wynalazł metodę analityczną, ale można się tu odwołać nawet do Hipokratesa²⁴. Cohen wszakże dodaje komentarz, którego autorem jest matematyk Hermann Hankel (1839–1873), pisząc:

Jednakże zasługa Platona polegała na tym, że uświadomił tę drogę geometrów, udowodnił ją jako właściwie naukową i musiał rozwinąć w jednoznaczny metodę, która do tego stopnia jest metodą istotową i genetyczną, że z upływem czasu dała nazwę największej i najobszerniejszej dyscyplinie samej matematyki. Grecy geometry, jakkolwiek również oni obierali często przy rozwiązaniu problemów drogę analityczną, w końcu pozostali przy syntezie. Platon nie uzyskał potężnego wpływu na nich przez swoją szkołę. Jednakże dzięki ustanowieniu analizy metodą naukową Platon dokonał właśnie tego, co wypada filozofowi²⁵.

Zatem to matematyka jest narzędziem filozofii, co w przekonaniu Cohena łączy dwóch myślicieli, których dotychczas w filozofii raczej nie łączono, a mianowicie Platona i Kanta. Władysław Tatarkiewicz, polski uczeń Cohena, tak prezentuje stanowisko nauczyciela:

Ideę w takim znaczeniu nazywa Platon: ὑπόθεσις. Nie znaczy to: hipoteza, założenie, lecz przeciwnie: największa pewność. Polskie słowo p o d s t a w a jest najdokładniejszym tłumaczeniem greckiego »ὑπόθεσις«; jest w nim ta sama aktywność i ma to samo ściśle znaczenie: podstawowy czyli najpewniejszy²⁶.

W roku 1883 wychodzi książka stanowiąca „krok o decydującym znaczeniu dla rozwoju Cohena”²⁷, jak stwierdza Peter Schulthess. Potwierdza to Albert Görland (1869–1952), który nazywa ją „pierwszą, a zarazem decydującą systematyczną książką”²⁸ oraz Paul Natorp, określając ją „najbardziej zdecydowanym krokiem do systemu”²⁹. Friedrich Kuntze (1881–1929) ocenia książkę bardzo krytycznie i pi-

²² H. Cohen, *Teoria idei Platona a matematyka*, s. 439.

²³ *Ibidem*, s. 438.

²⁴ *Ibidem*. Por. M. Altenburg, *Die Methode der Hypothesis bei Platon, Aristoteles und Proklus*, Marburg 1905, s. 27.

²⁵ H. Hankel, *Zur Geschichte der Mathematik in Alterthum und Mittelalter*, Leipzig 1874, s. 149. Por. H. Cohen, *Teoria idei Platona a matematyka*, s. 438–439.

²⁶ W. Tatarkiewicz, *Spór o Platona*, „Przegląd Filozoficzny” 1911, z. 3, s. 351. Władysław Tatarkiewicz (1886–1980) swoje związki z Marburgiem tłumaczy w *Przedmowie* do polskiego wydania pracy doktorskiej, obronionej tam w roku 1910. Zob. W. Tatarkiewicz, *Układ pojęć w filozofii Arystotelesa*, tłum. I. Dąbska, Warszawa 1978, s. 5–14.

²⁷ P. Schulthess, *Einleitung*, [w:] H. Cohen, *Das Prinzip der Infinitesimal-Methode und seine Geschichte*, [w:] H. Cohen, *Werke*, Bd. 5: I. *Das Prinzip der Infinitesimal-Methode und seine Geschichte*. II. *Einleitung mit kritischem Nachtrag zur „Geschichte des Materialismus“ von F.A. Lange*, Hildesheim-Zürich-New York 2005, s. 7*.

²⁸ A. Görland, *Hermann Cohens systematische Arbeit im Dienste des kritischen Idealismus*, „Kant-Studien” 17 (1912), s. 222.

²⁹ P. Natorp, *Hermann Cohens philosophische Leistung unter dem Gesichtspunkte des Systems*, Berlin 1918, s. 15. Również Geert Edel podkreśla znaczenie tej rozprawy i wskazuje autorów akcentujących

sze: „Powszechnie książka Cohena zostaje zaliczona do najtrudniejszych książek niemieckiej filozofii, a od rozważnych ludzi można usłyszeć: jedyne, co zrozumieli oni w tej książce, to cytaty z obcych autorów”³⁰. Dodaje jednak: „Niesprawiedliwe jest jednak samego Cohena czynić odpowiedzialnym za te trudności”³¹. Werner Flach rozprawę ujmuje w świetle uzasadnienia problematyki teoriopoznawczej i podkreśla, że „Hermann Cohen tematykę legitymizacji poznania rozważa jako tematykę, której nie można pominąć bądź wyeliminować, która jest więc konieczna”³². Wreszcie Eggert Winter mówi o „przebudowie filozofii Kantowskiej”³³.

Krok do systemu wiąże się z tym, że autor „zamierza tu wyróżnić pojęcie realności w jego wartości dla ugruntowania poznania”³⁴. Od *Platons Ideenlehre und die Mathematik* Cohen jest przekonany, że ugruntowanie idealizmu musi się dokonać na drodze teoriopoznawczej i podkreśla, że punkt wyjścia ma stanowić fakt nauki. Peter Schulthess wskazuje, że termin „fakt nauki” Cohen zaczerpnął od Trendelenburga³⁵, który użył go w drugim wydaniu *Logische Untersuchungen* z roku 1862. Problem „faktu” jako punktu wyjścia filozofii wymaga uwzględnienia jeszcze jednej kwestii, na którą szczególną uwagę zwraca Geert Edel, w świetle relacji między Cohenem a Natorpem. Problem polega na tym, podkreśla Edel, że poznanie może być rozumiane jako proces bądź też jako rezultat, a wysiłek Cohena zmierza do uznania poznania właśnie za rezultat. Różnicę Edel tłumaczy niezwykle plastycznie, gdy pisze: „Cohen akcentuje »fakt« w celu odgraniczenia od empirycznego procesu i przebiegu poznawania; Natorp może akcentować »fieri«, ponieważ operuje już na stworzonej przez Cohena podstawie, jako że »fieri« odnosi się zawsze do poznania naukowego, nigdy do przebiegu świadomości”³⁶. Problem jest ściśle związany z koniecznością obrony przed zarzutem psychologizmu, co stopniowo uświadamia sobie Cohen. Kwestię tę niezwykle obrazowo tłumaczy również Helmut Holzhey w swej monumentalnej rozprawie poświęconej szkole marburskiej. Holzhey pisze:

Zwrot do wyłącznie „obiektywnego” transcendentally-filozoficznego ugruntowania poznania spełnia się więc dzięki wyznaczeniu *faktu* naukowego poznania, występującego zamiast wszelkiego innego, teoriopoznawczo pojawiającego się już wcześniej uprzedniego dania poznania — faktu, którego faktyczność nie tylko wobec faktów świadomości, lecz także wobec realnych rzeczy i zdarzeń jest ograniczona w tym sensie, że wyklucza ona ową faktyczność świadomości, która dopiero przedstawia realność rzeczy (jako zjawisk)³⁷.

---

ten fakt. Zob. G. Edel, *Von der Vernunftkritik zur Erkenntnislogik. Die Entwicklung der theoretischen Philosophie Hermann Cohens*, Freiburg-München 1988, s. 257–258.

³⁰ F. Kuntze, *Die kritische Lehre von der Objektivität. Versuch einer weiterführenden Darstellung des Zentralproblems der kantischen Erkenntniskritik*, Heidelberg 1906, s. 249. Por. P. Schulthess, *Einleitung*, 37*.

³¹ F. Kuntze, *Die kritische Lehre von der Objektivität*, s. 249.

³² W. Flach, *Einleitung*, [w:] H. Cohen, *Das Prinzip der Infinitesimal-Methode und seine Geschichte. Ein Kapitel zur Grundlegung der Erkenntniskritik*, Einleitung von W. Flach, Frankfurt am Main 1968, s. 20.

³³ E. Winter, *Ethik und Rechtswissenschaft*, s. 144–173.

³⁴ H. Cohen, *Das Prinzip der Infinitesimal-Methode und seine Geschichte*, s. III.

³⁵ Zob. P. Schulthess, *Einleitung*, s. 27*.

³⁶ G. Edel, *Von der Vernunftkritik zur Erkenntnislogik*, s. 287, przypis.

³⁷ H. Holzhey, *Cohen und Natorp*, Bd. 1: *Ursprung und Einheit. Die Geschichte der „Marburger Schule“ als Auseinandersetzung um die Logik des Denkens*, Basel-Stuttgart 1986, s. 134.

W roku 1885 ukazuje się drugie wydanie *Kants Theorie der Erfahrung*³⁸, w której Cohen uzasadnia odejście od Kanta, dla którego filozofia powinna zostać ugruntowana w zasadzie antycypacji spostrzeżenia. W drugim wydaniu zostały opracowane na nowo dwie kwestie, a mianowicie teoria idei oraz syntetyczne zasady³⁹. Z tej perspektywy przystępuje Cohen do analiz, które skutkują opublikowaniem książki *Logik der reinen Erkenntnis*⁴⁰, która ukazała się w roku 1902 i która wyznacza cezurę w ewolucji myślenia Cohena. Helmut Holzhey zauważa:

Szczególne akcentowanie i dalsze kształtowanie Kantowskiej myśli, które jest charakterystyczne już dla owej rekonstrukcji — pisze o początkach filozofii Cohena w świetle drugiego wydania *Kants Theorie der Erfahrung* Holzhey [A.J.N.] — przekształcają się w samoistny system filozoficzny z wyraźnie antykantowskimi cechami⁴¹.

Wolfgang Marx podkreśla ewolucję myślenia Cohena i wskazując na jego zamiśl pisze: „Teoria Cohena pozostaje w zdecydowanej opozycji do wszelkich niekrytyczno-empirystycznych oraz psychologizacyjno-subiektywistycznych teorii ostatecznego ugruntowania”⁴². Jürgen Stolzenberg podkreśla oryginalność odczytania ewolucji Cohena, jakiej dokonuje Eggert Winter.

Jeśli czyta się systematyczne główne dzieło Hermannna Cohena, *Logik der reinen Erkenntnis* z roku 1902, na tle przedstawionych dotychczas zasadniczych rysów filozofii teoretycznej Cohena, to ukazuje się ono raczej jako »suma« systematycznej zawartości rekonstrukcji teoretycznej filozofii Kanta niż jako zarys nowego programu teorii⁴³.

Książka przynosi trzy ważne kwestie dla rozumienia filozofii przez Cohena, a mianowicie (1) rozumienie systemu, (2) pojęcie źródła (*Ursprung*) i wreszcie (3) pojęcie podstawy. Cohen wiąże te pojęcia w jednym zdaniu i stwierdza: „Jeśli idea jest głównie *hypothesis*, to kategoria źródła stanowi fundamentalne ugruntowanie; jest ona ugruntowaniem nowoczesnej nauki”⁴⁴. Ujawnia się tu zresztą związek filozofii Cohena z jego postawą religijną, a na obecność motywu religijnego zwraca uwagę Karl Löwith (1897–1973), który podkreśla religijny charakter myślenia źródła w perspektywie czystości i w odniesieniu do Cohena notuje:

Bez jego judaizmu nie można także zrozumieć tak często przez niego używanego, pozornie tak oczywistego przymiotnika »czysty«, który charakteryzuje trzy części systemu. Oznacza on dla niego coś

³⁸ H. Cohen, *Kants Theorie der Erfahrung*, 2. neub. Aufl., Berlin 1885.

³⁹ Zob. G. Edel, *Von der Vernunftkritik zur Erkenntnislogik*, s. 385.

⁴⁰ H. Cohen, *System der Philosophie*, 1. Theil: *Logik der reinen Erkenntnis*, Berlin 1902.

⁴¹ Zob. H. Holzhey, *Die Marburger Schule des Neukantianismus*, [w:] *Erkenntnistheorie und Logik im Neukantianismus. Texte von Cohen, Natorp, Cassirer, Windelband, Rickert, Lask, Bauch*, W. Flach und H. Holzhey (hrsg.), Hildesheim 1979, s. 15.

⁴² W. Marx, *Transzendente Logik als Wissenschaftstheorie. Systematisch-kritische Untersuchungen zur philosophischen Grundlegungsproblematik in Cohens „Logik der reinen Erkenntnis“*, Frankfurt am Main 1977, s. 19.

⁴³ J. Stolzenberg, *Ursprung und System. Probleme der Begründung systematischer Philosophie im Werk Hermann Cohens, Paul Natorps und beim frühen Martin Heidegger*, Göttingen 1995, s. 47.

⁴⁴ „Wenn die Idee hauptsächlich Hypothesis ist, so ist die Kategorie des Ursprungs die fundamentalste Grundlegung; sie ist die Grundlage der modernen Wissenschaft”. H. Cohen, *Logik der reinen Erkenntnis*, s. 509.

innego niż dla Kanta, a mianowicie nie tylko czystość od warunków empirycznych, lecz także czystość do czegoś i przed kimś⁴⁵.

Cohen rozumie jednak pojęcie źródła przede wszystkim przez pryzmat myślenia. „Rozpoczynamy wraz z myśleniem. Myślenie nie powinno mieć żadnego źródła poza samym sobą, jeśli w ogóle jego czystość ma być nieograniczona i wyraźna”⁴⁶. W takiej sytuacji źródło (w myśleniu)⁴⁷ jest tożsame z czystością, co stanowi podstawę rozważań zawartych w rozdziale ósmym *Wprowadzenia do Logik der reinen Erkenntnis*⁴⁸. Autor podkreśla, że

logika musi się stać logiką źródła, ponieważ źródło jest nie tylko koniecznym początkiem myślenia, lecz musi się ono ujawniać także we wszelkim postępie jako pryncypium napędzające (*treibende*). Wszystkie czyste poznania muszą stanowić odmiany pryncypium źródła⁴⁹.

Tu zresztą ujawnia się cała złożoność analizowanej problematyki, gdyż poznanie — jak wiadomo — wyraża się, zdaniem Kanta i neokantystów, w sądzie. Cohen trwa w przekonaniu, że „z tego powodu logika »czystego« myślenia jest głównie teorią sądu”⁵⁰.

II

Próba odpowiedzi na pytanie o zamysł Hermanna Cohena prowadzi do rozważań, które są dziełem Manfreda Brelagego, a następnie kontynuuje je Hariolf Oberer (1933–2017) w artykule z roku 1969 zatytułowanym *Transzendentsphäre und konkrete Subjektivität*. Píše tam: „Wspólne centrum zabiegów myślowych obydwu kierunków neokantyzmu stanowi problematyka *logiki ważności*”⁵¹. Owa logika ważności, *Geltungslogik*, jest pojęciem wieloznacznym, stanowiąc rozmaite warianty odpowiedzi na problem Kanta, który pisze o logice ogólnej i stwierdza:

Natomiast ogólna logika nie ma wcale do czynienia z tym pochodzeniem poznania, lecz rozważa przedstawienia [...] jedynie co do praw, wedle których intelekt posługuje się przy myśleniu nimi w ich wzajemnym stosunku do siebie; traktuje ona przeto tylko o formie intelektu, która może być nadana przedstawieniom bez względu na to, skądkolwiek zresztą by one mogły pochodzić⁵².

W kontekście postawionych przez Kanta wymagań stawianych logice ogólnej pojawia się neokantyzm, który za Rudolfem Hermannem Lotzem podejmuje kwe-

⁴⁵ K. Löwith, *Philosophie der Vernunft und Religion der Offenbarung in H. Cohens Religionsphilosophie*, [w:] *Materialien zur Neukantianismus-Diskussion*, H.-L. Ollig (hrsg.), Darmstadt 1987, s. 329.

⁴⁶ „Wir fangen mit dem Denken an. Das Denken darf keinen Ursprung haben außerhalb seiner selbst, wenn anders seine Reinheit uneingeschränkt und ungetrübt sein muß”. H. Cohen, *Logik der reinen Erkenntnis*, s. 11–12.

⁴⁷ Zob. H. Holzhey, *Cohen und Natorp*. Bd. 1, s. 178.

⁴⁸ H. Cohen, *Logik der reinen Erkenntnis*, s. 28–34.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 33.

⁵⁰ K.-H. Lembeck, *Platon in Marburg. Platonrezeption und Philosophiegeschichtsphilosophie bei Cohen und Natorp*, Würzburg 1994, s. 120. Por. H. Cohen, *Logik der reinen Erkenntnis*, s. 509.

⁵¹ H. Oberer, *Transzendentsphäre und konkrete Subjektivität. Ein zentrales Thema der neueren Transzendentalphilosophie*, „Zeitschrift für philosophische Forschung” 23 (1969), H. 4, s. 582.

⁵² I. Kant, *Krytyka czystego rozumu*, t. 1, tłum. R. Ingarden, Warszawa 1957, s. 143 (B 80).

stię ważności, a samą ważność czyni paradygmatem swego filozofowania⁵³. Okazuje się jednak, że problematyka ważności nie jest problematyką li tylko szkoły badenńskiej, ale również szkoły marburskiej. Oberer jest przekonany, że „logika ważności rozwija się w bezkompromisowej czystości jako nauka o stosunkach zmiany i funkcjach zmiany czysto apriorycznych pojęć”⁵⁴.

Ciekawe jest to, że już w roku 1920 Kurt Sternberg (1885–1942) publikuje na łamach „Kant-Studien” artykuł zatytułowany *Der Neukantianismus und die Forderungen der Gegenwart*⁵⁵, który na cztery lata przed „Epochenjahr”, rokiem epokowym, jak określa go Hans Wagner⁵⁶ — rokiem dwusetnej rocznicy urodzin Kant, rokiem śmierci Paula Natorpa i Aloisa Riehla — traktuje neokantyzm jako filozofię „skończonej epoki kulturowej”⁵⁷. Jednocześnie, i to stanowi wartość tekstu Sternberga, próbuje go bronić przed zbyt pochopnymi ocenami. Warto przytoczyć dłuższy fragment z tekstu Sternberga:

Tym, o co chętnie oskarża się neokantyzm w odniesieniu do jego metodologii, jest jego „logizm”. Twierdzi się, że dla niego filozofia jest tylko logiką i teorią poznania. Twierdzenie to jako takie nie jest błędne, ale jeśli rozumie się go jako zarzut, polega ono na czystym nieporozumieniu. Nigdy nie chodziło neokantyzmowi o ograniczenie filozofii do logiki i teorii poznania w znaczeniu specjalnym, to znaczy do logiki i teorii poznania, która jako specjalna dyscyplina filozoficzna znajduje się obok etyki i estetyki. Logos o którym traktuje neokantyzm, jest nie tylko specyficznie naukowym, ale także moralnym i artystycznym. Teoria poznania, którą neokantyzm identyfikuje z filozofią, jest nie tylko teorią specyficznie naukowego, ale także moralnego i artystycznego poznania.

Jedynie o tym wiemy doskonale, i jeśli ktoś mimo to mówi o »logice« neokantystów i ją odrzuca, to może to oznaczać jedynie logiczne podbudowanie filozofii, jej zakotwiczenie w logosie w ogóle. Odrzucenie go nie oznacza nic innego jak odrzucenie filozofii samej jako nauki. Wszelka nauka jest zakorzeniona w logosie, a więc także filozofia, o ile jest ona i chce być nauką. „Rozpoczynamy wraz z myśleniem”. Ta klasyczna zasada Hermanna Cohena była nie tylko programem tego neokantyzmu, który został złożony do grobu. Jako motto przetrwa ona również wszelką przyszłą filozofię, która twierdzi, że jest naukowa, a w ten sam sposób ujawnione zostanie nieśmiertelne życie ruchu neokantowskiego⁵⁸.

Warto dodać, że przywołane przez Sternberga zdanie Cohena pochodzi z *Logik der reinen Erkenntnis*⁵⁹.

Zamysł Cohena, który w syntetyczny sposób prezentuje Sternberg, wiąże się z tezą, którą w sposób niezwykle przejrzysty wyraża Arthur Liebert (1878–1946), który pisze: „Myślenie Cohena [...] jest co do swojej metodyki i ugruntowania zasadniczo zorientowane na przeciwieństwo względem wszelkiego relatywizmu, hi-

⁵³ L. Herrschaft, *Theoretische Geltung. Zur Geschichte eines philosophischen Paradigmas*, Würzburg 1995.

⁵⁴ H. Oberer, *Transzendentsphäre und konkrete Subjektivität*, s. 584.

⁵⁵ K. Sternberg, *Der Neukantianismus und die Forderungen der Gegenwart*. „Kant-Studien” 25 (1920), s. 396–410.

⁵⁶ H. Wagner, *Zur Kantinterpretation der Gegenwart. Rudolf Zocher und Heinz Heimsoeth*. „Kant-Studien” 53 (1961–1962), s. 246.

⁵⁷ K. Sternberg, *Der Neukantianismus und die Forderungen der Gegenwart*, s. 396.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 397.

⁵⁹ „Wir fangen mit dem Denken an. Das Denken darf keinen Ursprung haben außerhalb seiner selbst, wenn anders seine Reinheit uneingeschränkt und ungetrübt sein muß”. H. Cohen, *Logik der reinen Erkenntnis*, s. 11–12.

storyzmu, sensualizmu i psychologizmu⁶⁰. Mając na uwadze fakt, że proces ten dokonuje się nieustannie, Paul Natorp w programowym tekście *Kant a szkoła marburska* pisze o tym, że poznanie jest niekończącym się procesem, „[...] jest wiecznym *fieri*”⁶¹. Dlatego też Wolfgang Marx (1940–2011) mówi o „Cohena interpretacjach Kanta”⁶², używając liczby mnogiej. Zaprezentowana pokrótce ewolucja myślenia twórcy szkoły marburskiej pokazuje, że jest to jak najbardziej zasadne.

Bibliografia

- Altenburg M., *Die Methode der Hypothesis bei Platon, Aristoteles und Proklus*, Marburg 1905.
- Belov V., *Hermann Cohen in the History of Russian Neo-Kantianism*, „Russian Studies in Philosophy” 54 (2016), nr 5, s. 395–407.
- Cassirer E., *Mein Leben mit Ernst Cassirer*, Hildesheim 1981.
- Cohen H., *Das Princip der Infinitesimal-Methode und seine Geschichte. Ein Kapitel zur Grundlegung der Erkenntniskritik*, Berlin 1883.
- Cohen H., *Der polnische Jude*. „Der Jude. Eine Monatsschrift” 1 (1916/17), H. 3, s. 149–156.
- Cohen H., *Kants Begründung der Ethik*, Berlin 1877.
- Cohen H., *Kants Theorie der Erfahrung*, 2. neub. Aufl., Berlin 1885.
- Cohen H., *Platons Ideenlehre und die Mathematik*, Marburg 1878.
- Cohen H., *System der Philosophie*, 1. Theil: *Logik der reinen Erkenntniss*, Berlin 1902.
- Cohen H., *Teoria idei Platona a matematyka*, tłum. A.J. Noras, „Idea — Studia nad Strukturą i Rozwojem Pojęć Filozoficznych” 26 (2014), s. 417–443.
- Ebbinghaus J., *Kant a wiek dwudziesty*, tłum. A.J. Noras, „Folia Philosophica” 31, 2013, s. 27–48.
- Edel G., *Von der Vernunftkritik zur Erkenntnislogik. Die Entwicklung der theoretischen Philosophie Hermann Cohens*, Freiburg-München 1988.
- Fischer K., *Geschichte der neuern Philosophie*, Bd. 3: *Entstehung und Begründung der kritischen Philosophie. Die Kritik der reinen Vernunft*, Mannheim 1860.
- Fischer K., *Geschichte der neuern Philosophie*. Bd. 3: *Kant's Vernunftkritik und deren Entstehung*, 2. rev. Aufl., Heidelberg 1969.
- Flach W., *Einleitung*, [w:] H. Cohen, *Das Prinzip der Infinitesimal-Methode und seine Geschichte. Ein Kapitel zur Grundlegung der Erkenntniskritik*, Einleitung von W. Flach, Frankfurt am Main 1968, s. 11–38.
- Görland A., *Hermann Cohens systematische Arbeit im Dienste des kritischen Idealismus*, „Kant-Studien” 17 (1912), s. 222–251.
- Hankel H., *Zur Geschichte der Mathematik in Alterthum und Mittelalter*, Leipzig 1874.
- Herrschaff L., *Theoretische Geltung. Zur Geschichte eines philosophischen Paradigmas*, Würzburg 1995.
- Holzhey H., *Cohen und Natorp*, Bd. 1: *Ursprung und Einheit. Die Geschichte der „Marburger Schule” als Auseinandersetzung um die Logik des Denkens*, Basel-Stuttgart 1986.

⁶⁰ A. Liebert, *Das Problem der Geltung*, Berlin 1914, s. 225.

⁶¹ P. Natorp, *Kant a szkoła marburska*, tłum. A.J. Noras, [w:] *Neokantyzm badeński i marburski. Antologia tekstów*, A.J. Noras, T. Kubalica (red.), Katowice 2011, s. 255.

⁶² W. Marx, *Transzendente Logik als Wissenschaftstheorie*, s. 15.

- Holzhey H., *Die Marburger Schule des Neukantianismus*, [w:] *Erkenntnistheorie und Logik im Neukantianismus. Texte von Cohen, Natorp, Cassirer, Windelband, Rickert, Lask, Bauch*, W. Flach und H. Holzhey (hrsg.), Hildesheim 1979, s. 15–33.
- Judaica. Festschrift zu Hermann Cohens siebzigstem Geburtstage*, I. Elbogen, B. Kellermann, E. Mittwoch (hrsg.), Berlin 1912.
- Kant I., *Krytyka czystego rozumu*, t. 1, tłum. R. Ingarden, Warszawa 1957.
- Kellermann B., *Das Nusproblem*, [w:] *Philosophische Abhandlungen*, s. 152–169.
- Kellermann B., *Die philosophische Begründung des Judentums*, [w:] *Judaica*, s. 75–102.
- Kuntze F., *Die kritische Lehre von der Objektivität. Versuch einer weiterführenden Darstellung des Zentralproblems der kantischen Erkenntniskritik*, Heidelberg 1906.
- Lembeck K.-H., *Platon in Marburg. Platonrezeption und Philosophiegeschichtsphilosophie bei Cohen und Natorp*, Würzburg 1994.
- Liebert A., *Das Problem der Geltung*, Berlin 1914.
- Löwith K., *Philosophie der Vernunft und Religion der Offenbarung in H. Cohens Religionsphilosophie*, [w:] *Materialien zur Neukantianismus-Diskussion*, H.-L. Ollig (hrsg.), Darmstadt 1987, s. 328–361.
- Marx W., *Transzendente Logik als Wissenschaftstheorie. Systematisch-kritische Untersuchungen zur philosophischen Grundlegungsproblematik in Cohens, Logik der reinen Erkenntnis*, Frankfurt am Main 1977.
- Natorp P., *Hermann Cohens philosophische Leistung unter dem Gesichtspunkte des Systems*, Berlin 1918.
- Natorp P., *Kant a szkoła marburska*, tłum. A.J. Noras, [w:] *Neokantyzm badeński i marburski. Antologia tekstów*, A.J. Noras, T. Kubalica (red.), Katowice 2011, s. 241–266.
- Noras A.J., *Filozof czystego poznania. Rzecz o Hermannie Cohenie*, Katowice 2018.
- Oberer H., *Transzendentalosphäre und konkrete Subjektivität. Ein zentrales Thema der neueren Transzendentalphilosophie*, „Zeitschrift für philosophische Forschung” 23 (1969), H. 4, s. 578–611.
- Philosophische Abhandlungen. Hermann Cohen zum 70sten Geburtstag (4. Juli 1912) dargebracht*, Berlin 1912.
- Poma A., *The Critical Philosophy of Hermann Cohen*, trans. by J. Denton, New York 1997.
- Rosenzweig F., *Einleitung*, [w:] H. Cohen, *Jüdische Schriften*, Bd. 1: *Ethische und religiöse Grundfragen*. Mit der Einleitung von F. Rosenzweig, B. Strauß (hrsg.), Berlin 1924, s. XIII–LXIV.
- Schulthess P., *Einleitung*, [w:] H. Cohen, *Das Prinzip der Infinitesimal-Methode und seine Geschichte*, [w:] H. Cohen, *Werke*, Bd. 5: I. *Das Prinzip der Infinitesimal-Methode und seine Geschichte*. II. *Einleitung mit kritischem Nachtrag zur „Geschichte des Materialismus“ von F. A. Lange*, Hildesheim–Zürich–New York 2005, s. 7*–46*.
- Sternberg K., *Der Neukantianismus und die Forderungen der Gegenwart*, „Kant-Studien” 25 (1920), s. 396–410.
- Stolzenberg J., *Ursprung und System. Probleme der Begründung systematischer Philosophie im Werk Hermann Cohens, Paul Natorps und beim frühen Martin Heidegger*, Göttingen 1995.
- Tatarkiewicz W., *Spór o Platona*, „Przegląd Filozoficzny” 1911, z. 3, s. 346–358.
- Tatarkiewicz W., *Układ pojęć w filozofii Arystotelesa*, tłum. I. Dąbwska, Warszawa 1978.
- Wagner H., *Zur Kantinterpretation der Gegenwart. Rudolf Zocher und Heinz Heimsoeth*, „Kant-Studien” 53 (1961–1962), s. 235–254.

- Windelband W., *Vorwort*, [w:] W. Windelband, *Präludien. Aufsätze und Reden zur Einleitung in die Philosophie*, Freiburg i.B.-Tübingen 1884, s. V–VI.
- Winter E., *Ethik und Rechtswissenschaft. Eine historisch-systematische Untersuchung zur Ethik-Konzeption des Marburger Neukantianismus im Werke Hermann Cohens*, Berlin 1980.